

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Natuursteen in Amsterdam: historisch gebruik, documentaire waarde en hedendaags behoud van Tussenbroek, G.

Published in:

Architecturale natuursteenfragmenten. De bouwhistorische problematiek rond afbraak, opgraving, consolidering en presentatie in lapidaria

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Tussenbroek, G. (2010). Natuursteen in Amsterdam: historisch gebruik, documentaire waarde en hedendaags behoud. In H. Royen (Ed.), *Architecturale natuursteenfragmenten. De bouwhistorische problematiek rond afbraak, opgraving, consolidering en presentatie in lapidaria* (Vol. 9, pp. 371-390). Gent: Academia Press.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Natuursteen in Amsterdam: historisch gebruik, documentaire waarde en hedendaags behoud

Gabri van Tussenbroek¹

Amsterdam beschikt over belangrijke verzamelingen bouwfragmenten. Het Amsterdams Historisch Museum en het Rijksmuseum herbergen aanzienlijke collecties.² Daarnaast vinden we in de stad plaatsen waar bouwfragmenten van natuursteen in de openbare ruimte zijn ondergebracht. Vanuit het oogpunt van monumentenzorg is het echter te prefereren bouwfragmenten in situ te conserveren. Daarom zal in de onderstaande bijdrage worden uitgegaan van het gebouwde Amsterdamse erfgoed en de daarin verwerkte natuursteen. Het eerste deel is gewijd aan het gebruik van natuursteen in de periode 1568-1621. In deze tijd ontwikkelde het Amsterdamse steenhoudersbedrijf zich tot een toonaangevende productieplaats van internationaal belang. Het tweede deel behandelt de documentaire waarde en het behoud van natuursteen in de 20ste eeuw.

I. Het gebruik van natuursteen (1568-1621)

De jaren zestig van de 16de eeuw werden in Amsterdam aanvankelijk gekenmerkt door financieel optimisme. Prestigieuze bouwprojecten zoals de Waag op de Dam, de verfraaiing van de Stadhuistoren en de verhoging van de toren van de Oude Kerk zijn daar slechts enkele voorbeelden van. Bescheidener waren de verhogingen en vernieuwingen van talloze huizen in de stad, maar ook die duiden op een koortsachtige activiteit.³

De stad had omstreeks 1550 al een bovenregionale functie als stapelplaats voor natuursteen. Zo werd voor de vleeshal van Deventer honderd voet Naamse steen in Amsterdam gekocht en reisde meester Hendrick, stadsmetselaar van Zwolle, in 1559 naar Amsterdam om zeshonderd blauwe vloertegels te kopen.⁴ Beeldhouwer,

¹ Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, Herengracht 482, NL 1017 CB Amsterdam, g.vantussenbroek@bma.dmb.amsterdam.nl.

² Cf. G. van Wezel, 'Fragmentenzorg. Uit delen gebouwd en in delen weer uiteengevallen', in *Monumenten en oorlogstijd*. Jaarboek Monumentenzorg 1995 (Zwolle, 1995) pp. 204-226 (210-211).

³ Voor plannen om de stad uit te breiden in 1566 cf. E. van Biema, 'Nalezing van de stadsrekeningen van Amsterdam van af het jaar 1531', in *Oud Holland*, 23 (1905) pp. 238-244 (240).

⁴ G. van Tussenbroek, *The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640)* (Turnhout, 2006) pp. 38-39. Op het gebied van natuursteen in monumenten is A. Slinger, H. Janse & G. Berends, *Natuursteen in monumenten* (Zeist, 1980) nog altijd een standaardwerk. Belangrijk is tevens W. Dubelaar (red.), *Utrecht in steen. Historische bouwstenen in de binnenstad* (Utrecht, 2007).

architect en landmeter Joost Janszoon Bilhamer zorgde voor ingrijpende vernieuwingen in de Amsterdamse architectuur en was tevens als steenhandelaar actief.⁵ Zo leverde hij in 1563 vanuit Amsterdam vensters van Bentheimer zandsteen voor de nieuwe raadsgriffie achter het stadhuis van 's-Hertogenbosch.⁶

Toch was het natuursteengebruik in Amsterdam traditioneel gezien sterk beïnvloed door handelaren uit Vlaanderen en Brabant. Met name de witte steen uit de omgeving van Brussel had de Hollandse natuursteenmarkt honderdvijftig jaar gedomineerd en kende in Amsterdam toepassingen in de Oude en Nieuwe Kerk, de Schreierstoren en de Sint-Anthoniespoort.

Fig. 1
Interieur Oude Kerk (Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam).

Sinds het einde van de 15de eeuw was echter ook zandsteen uit Bentheim op de Amsterdamse markt gekomen, in de jaren 1550 op structurele wijze gevolgd door donkere kalksteen uit het Maasland, de zogenoemde Naamse steen.

⁵ G. van Tussenbroek, 'Joost Janszoon Bilhamer (1521-1590). Landmeter en ingenieur; aannemer en beeldhouwer', in *Jaarboek Amstelodamum*, 99 (2007) pp. 42-79.

⁶ G. van Tussenbroek, 'Brood uit stenen. De veranderende sociaal-economische positie van steenhouders in de Vroegmoderne Tijd: werken voor de kerk en werken voor de stad. Het voorbeeld van Jan Darkennes (1487-1572)', in *Bijdragen tot de geschiedenis. De Brabantse stad. Twaalfde colloquium, Nijvel 23-25 september 1999*, 84/4 (2001) pp. 467-496.

Fig. 2
Herkomstgebieden van natuursteen (tekening auteur).

De bloeiende economie en de daaruit voortvloeiende hausse in het bouwen werden echter afgeremd door de politieke positie van Amsterdam. Na het uitbreken van de Opstand in 1568 bleef de stad langer dan welke andere stad in Holland trouw aan het Spaanse kamp.⁷ Het stadsbestuur, dat loyaal was aan het gezag in Brussel, manoeuvreerde Amsterdam daarmee in een isolement dat grote economische schade tot gevolg had. Op 26 mei 1578 werden de oude regeerders daarom door de prinsgezinde factie aan de dijk gezet – de Alteratie, waarna de stad langzaam uit haar financiële dal klom.

⁷ Cf. H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse opstand* (Amsterdam, 1999); I.H. van Eeghen (ed.), *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) Prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 4e serie, nr. 5-6, 2 dln. (Groningen, 1959-1960) en S.A.C. Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten. Hun geschiedenis en hun portretten. De Heijnen-maagschap 1400-1800*. 2 delen ('s-Gravenhage, 2008).

Aankoop, bewerking en toepassing van natuursteen

De politieke en maatschappelijke veranderingen die zich rond deze tijd in de Noordelijke Nederlanden voordeden, hadden een grote invloed op de handel en toepassing van bouwmaterialen. De keuze van Amsterdam voor de Opstand bracht al snel de beoogde opbloei, die in 1585 bovendien een enorme impuls kreeg door de blokkade van de Schelde, waardoor niet alleen duizenden Zuid-Nederlandse immigranten

naar de stad kwamen, maar bovendien de natuursteensoorten die traditioneel over de Schelde naar Holland werden getransporteerd, niet meer beschikbaar waren. Het gaat daarbij om Lediaanse en Gobertanger steen.⁸

De hier besproken periode markeert dan ook een omslag in het natuursteengebruik in Amsterdam.⁹ Naamse steen en Bentheimer zandsteen voeren de boventoon, met enkele andere soorten zoals wit, zwart en gekleurd marmer, en Zweedse Ølandsteen voor specifieke toepassingen.¹⁰ Pas in de jaren veertig van de 17de eeuw kwam de handel in blauwe steen over de Schelde weer op gang. Van deze grotere politieke en macro-economische omstandigheden vormt het natuursteengebruik in de importstad Amsterdam een afspiegeling.

Over de details van de vroege Amsterdamse steenhandel zijn we slecht ingelicht; de tot nog toe bekende archiefstukken betreffen vooral incidentele leveranties.¹¹ Coenraad ii van Neurenberg en Pierçon Lambillon uit het Maasland leverden zerken van Naamse steen voor de Oude Kerk en leverden hetzelfde materiaal voor de verhoging van de Oude Kerk in 1565.¹² De al genoemde waag op de Dam was eveneens met blauwe steen bekleed.

Na de Alteratie van 1578 werd nog steeds geklaagd over het weinige werk in de bouw.¹³ Toch werden de eerste verbeteringen al snel zichtbaar. In 1578 onderhandelde

Coenraad iii van Neurenberg over de levering van vier of vijf bruggen in Amsterdam.¹⁴ In dezelfde periode werden kloosterterreinen opgemeten en in kaart gebracht, om vele daarvan te herbestemmen en te verbouwen.

In 1585 besloot het stadsbestuur tot de eerste stadsuitbreiding, in 1592 gevolgd door een tweede. De malaise in het bouwbedrijf was voorbij, en daarbij voltrok zich een omslag die grote gevolgen zou hebben voor de manier waarop in de

⁸ Voor de terminologie, de exacte herkomst en de mogelijke begripsverwarring met betrekking tot deze 'witte arduin' wordt verwezen naar J. Elsen, 'Gebruik en vervanging van de witte steen doorheen de tijd in Vlaamse monumenten', in T. G. Nijland (red.), *Authentiek duurzaam – Duurzaam authentiek*. Proceedings 2e Vlaams – Nederlandse Natuursteendag (Delft/ Utrecht, 2007) pp. 11-27.

⁹ Deze gaat gepaard met een sterke toename van bestekken en contracten, cf. G. van Tussenbroek, "alzo zult gijlieden dat maken". Gebruik en ontwikkeling van contracten en bestekken in de Amsterdamse bouworganisatie tot 1654', in *Bulletin knob*, 108/1 (2009) pp. 19-31.

¹⁰ Hier niet vermelde soorten, zoals rode Weserzandsteen, Doornikse steen of tufsteen, zijn in Amsterdam niet, of niet meer toegepast. Van de toepassing van Avendersteen, uit de omgeving van Avesnes-le-Sec, is in Amsterdam in de hier behandelde periode vooralsnog slechts één voorbeeld bekend; de reliëfs bij de ingang van het Amsterdams Historisch Museum, vroeger het Burgerweeshuis, een creatie van Joost Jansz Bilhamer uit 1581. Cf. H. Tolboom, e.a., 'Avendersteen', in *3de Vlaams – Nederlandse Natuursteendag, 14-15 mei 2009, Gent. Vergane glorie of glorieus verdergaan?* Geological Survey of Belgium. Professional Paper 2009/1, n. 305, pp. 47-77 (67).

¹¹ Er zijn geen administraties van steenhoudersateliers bewaard gebleven.

¹² H. Janse & D.J. De Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800* (Zwolle, 1991) p. 36. Het betrof zerken voor de Mariakapel, in 1556. Zie verder Van Tussenbroek (2006) p. 68, 85-90.

¹³ R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle, 1995) p. 40.

¹⁴ Van Tussenbroek (2006) p. 110.

Noordelijke Nederlanden met natuursteen werd omgegaan. Hadden voordien de reizende bouwmeesters, steenhandelaren en groevemeesters voor een belangrijk deel de architectuur bepaald; nu zette zich een ontwikkeling door waarvan de verhoging van de Oude Kerk een voorbode was geweest. Architectonische ontwerpen voor prestigieuze gebouwen werden niet langer door Zuid-Nederlandse meesters geleverd. Voor het ontwerp voor de Oude Kerk was Joost Janszoon Bilhamer verantwoordelijk geweest, een meester die in Amsterdam werkte. De benodigde natuursteen werd als een bouwpakket in het zuiden besteld. De rol van de steenhandelaar beperkte zich tot het bewerken en transporteren van de steen. De bewerking van steen zou steeds meer samenvallen met de handel; niet door de traditionele laatmiddeleeuwse handelaren uit de herkomstgebieden, maar door handelaren en steenhouwers in het afzetgebied zelf, in het noorden. Juist in Amsterdam wordt deze ontwikkeling tussen 1585 en 1620 zichtbaar. Een van de redenen is de reorganisatie van het stadsbouwbedrijf in 1594. Fabrieksmeester Frans Hendricksz Oetgens wist binnen een jaar tijd stadstimmerman Hendrik Staets, stadsmetselaar Cornelis Danckerts en stadssteenhouwer Hendrick de Keyser aan te stellen. Zij zouden de komende vijfentwintig jaar verantwoordelijk zijn voor vrijwel alle stedelijke bouwopdrachten.¹⁵

Met betrekking tot de Amsterdamse steenbewerking is het aanstellingscontract van Hendrick de Keyser van belang.¹⁶ Op 19 juli 1595 werd vastgesteld dat De Keyser zijn ambt 'getrouwelijk bedienen' zou en in overleg met de fabrieksmeester zoveel knechts en jongens zou aannemen als hij nodig dacht te hebben. Daarbij moest hij toezicht op zijn personeel houden, ervoor zorgen dat er ijverig werd gewerkt en waar nodig ook zelf de handen uit de mouwen steken. Daarnaast was hij verantwoordelijk voor het vervaardigen van 'modellen, patronen ofte ontwerpsele' en voor alles wat 'gesneden ende gehouwen' moest worden. Hij moest toezicht houden op het juiste gebruik van materialen en mocht daar niets van verkopen of aan zijn knechts ter beschikking stellen, wanneer het niet voor een stedelijk bouwproject diende.

Voor zijn diensten kreeg De Keyser een woning met vrije 'barninghe van deser stede out houdt en de spaenderen', en 320 gulden per jaar, uit te keren per kwartaal. Als vierde punt werd nog eens benadrukt dat De Keyser – die ook nog een eigen bedrijf had – geen van zijn knechts voor zichzelf mocht laten werken en dat hij de stedelijke belangen zou moeten behartigen alsof het zichzelf betrof. Er werd een wederzijdse opzegtermijn van drie maanden overeengekomen.¹⁷

Over de verantwoordelijkheid voor de aankoop van materiaal wordt niets gezegd. Het was De Keyser verboden misbruik te maken van zijn positie en vanzelfsprekend mocht hij geen steen van de stad voor zijn eigen bedrijf aanwenden. Dat hij zelf ook als steenhandelaar actief was, zullen we verderop nog zien.¹⁸

¹⁵ R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin knob*, 93/3 (1994) pp. 100-122.

¹⁶ J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam*. Eerste deel. 1512-1611. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 69 ('s-Gravenhage, 1929) p. 521, nr. 867.

¹⁷ Elske Gerritsen heeft er op gewezen dat in de instructies van de stadstimmerman en stadsmetselaar uit 1595 geen passage was opgenomen waarin het maken van tekeningen of ontwerpen als vaste taak apart werd genoemd, wat overigens niet wil zeggen dat zij geen tekeningen maakten. E. Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek* (Zwolle, 2006) p. 43.

¹⁸ R.F.P. de Beaufort, *Het mausoleum der Oranje's te Delft*. Proefschrift (Utrecht, 1931); K. Ottenheym, P. Rosenberg & N. Smit, *Hendrick de Keyser. Architectura Moderna. Moderne bouwkunst in Amsterdam 1600-1625* (Amsterdam, 2008) p. 18.

Naamse steen en Bentheimer zandsteen

In de tussen 1595 en 1621 door de stad gerealiseerde gebouwen zijn twee soorten natuursteen dominant: Naamse steen en Bentheimer zandsteen. In 1592 leverde Coenraad iii van Neurenberg een scheepslading Naamse steen voor de Amsterdamse stadsfabriek, wat hij in 1594 ook deed. De steen was bedoeld voor bruggen en sluizen, mogelijk de Nieuwekerksbrug, genoemd in de Kroniek van Staets.¹⁹ De aanvoer van Naamse steen was geen uitzondering. In 1603 leverde Van Neurenberg voor 422 gulden steen aan de Oude Kerk, in 1604 gevolgd door een leverantie door zijn zoons Willem ii van Neurenberg en Pieter van Neurenberg. In totaal bedroeg de prijs voor de geleverde steen, voor bekledingen, deuren en zerken meer dan 1500 gulden.²⁰

De handel in Naamse steen werd beheerst door de al meermaals genoemde, uit het Maasland afkomstige, maar sinds 1585 in Dordrecht woonachtige familie Van Neurenberg. Ook enkele andere Maaslandse families waren in deze jaren actief in de Naamse steenhandel. De handel in Bentheimer zandsteen daarentegen was een meer noordelijke aangelegenheid: de groeves waren in het bezit van de graaf van Bentheim, die zijn groeves aan verschillende kleine pachters verpachtte. De zandsteen

werd al sinds het midden van de vijftiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden toegepast. Het vroegste Amsterdamse voorbeeld stamt uit 1460.²¹ In 1616 werden alle groeves in Bentheim aan één pachter, Joost Krull uit Zwolle verpacht.²² Zwolle was een stapelplaats voor zandsteen en de Amsterdamse steen werd dan ook vanaf Nordhorn over de Vecht via Zwolle aangevoerd.

Gedetailleerde kennis over de Amsterdamse zandsteenhandel omstreeks 1600 ontbreekt, maar wel is duidelijk dat de familie Ariaensz van Delft al vroeg een leidende rol in deze handel heeft gespeeld. Zoals de familie Van Neurenberg werkte ook de familie Van Delft bij meerdere gelegenheden samen met Hendrick de Keyser en waren zij actief in de steenhandel.²³

De Bentheimer zandsteen werd gebruikt voor kademuren, afdekplaten en decoratieve elementen in de vooral bakstenen gevels: de architectuur van Hendrick de Keyser leende zich bij uitstek voor de variatie van baksteen en natuursteen, en de lichte zandsteen contrasteerde opvallend met de rode baksteen. Prominente voorbeelden

van zandsteentoepassing zijn te vinden in vrijwel alle stedelijke bouwwerken van die tijd, of het nu het Bushuis uit 1606, de toren van het metselaarsgilde uit 1617, de Zuiderkerk uit 1603-1614 of de Noorderkerk uit 1621 is. Ook in woonhuizen werd zandsteen uit Bentheim veelvuldig als decoratiesteen toegepast.

¹⁹ N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. VII 1590-1592 ('s-Gravenhage, 1923) p. 724; N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. VIII 1593-1595 ('s-Gravenhage, 1925) p. 337 en N. de Roever, *De Kroniek van Staets. Een bladzijde uit de Geschiedenis van het Fabriek-ambt der stad Amsterdam 1594-1628*, Amsterdam – Oorspronkelijk verschenen achter het *Jaarverslag van het Oudheidkundig Genootschap* van 1886.

²⁰ Van Tussenbroek (2006) pp. 120-121.

²¹ Janse & De Vries (1991) p. 16.

²² H. Voort, 'Die Holländischen Steinhandelsgesellschaften in der Grafschaft Bentheim', in *Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 85 (1970) pp. 87-106 (92).

²³ In 1616 trouwde Anna van Neurenberg met Pieter Ariaensz van Delft; cf. van Tussenbroek (2006) pp. 181-184.

Luxeproducten

Een opvallende nieuwkomer in het natuursteenpalet omstreeks 1600 zijn de luxe marmers. Vanaf de jaren 1590 werd de Amsterdamse Italiëvaart geïntensiveerd. Graan uit het Oostzeegebied werd via Holland naar steden als Genua en Livorno verscheept, en op de terugweg werden luxeproducten meegenomen. Hieronder bevond zich ook Carrarisch marmer.²⁴ In 1612 verklaarde Hendrick de Keyser dat 'nyemant hier te lande tot noch toe in mermersteen' werkte behalve hij zelf.²⁵ In 1611 liet juwelier Hans van Wely aan de Oudezijds Voorburgwal 127 een huis bouwen, 'boven de gewoonlijcken aert van Burgerlijcke Gebouwen, gantsch uytsteekende'. Het was overdadig versierd en met 'Marbre en Toets-steene tafelen en platen ingeleyt'.²⁶ Het ontwerp was van Hendrick de Keyser en de beschrijving van het huis uit 1631 wijst erop dat er in ieder geval zwart marmer uit het Maasland is verwerkt, maar mogelijk ook rode marmers en Carrarisch marmer.

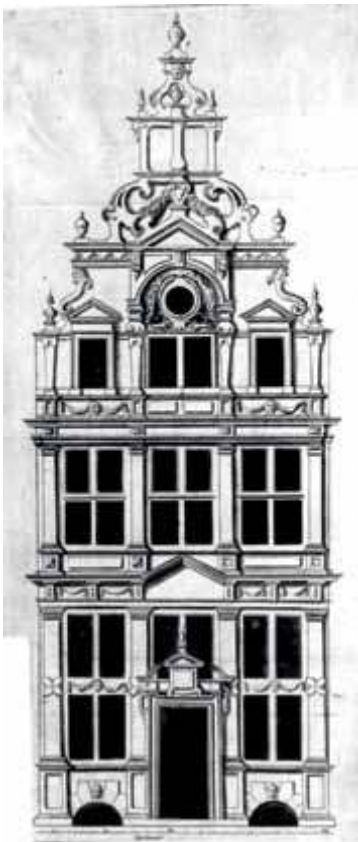

Fig. 3
Het verdwenen huis van Hans van Wely aan de Oudezijds Voorburgwal 127 (uit: *Architectura Moderna*, plaat xxxiii).

²⁴ Zie over de toepassing hiervan: F. Scholten, 'De Nederlandse handel in Italiaans marmer in de 17de eeuw', in: J. de Jong (red.), *Nederland-Italië; relaties in de beeldende kunst van de Nederlanden en Italië 1400-1750*. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1993, (Zwolle, 1993) pp. 197-214.

²⁵ E.F. Kossmann, 'Hendrick de Keyser als uitvinder', in *Oud Holland* 46 (1929) pp. 284-288 (287).

²⁶ Ottenheym, Rosenberg & Smit (2008) pp. 87-88.

Hoe groot het belang van De Keyser voor de toepassing van nieuwe steensoorten was mag ook blijken uit het feit dat het door hem geleverde Sint-Jansbeeld voor het oksaal in de Sint Jan te 's-Hertogenbosch (aannemer Coenraad iv van Neurenberg) uit albast was vervaardigd.²⁷ De Keyzers schoonzoon Nicolas Stone en zijn zoons Pieter en Hendrick jr. waren actief betrokken bij marmeraanbestedingen in Italië. Voor de aankoop van zwarte en gekleurde marmers konden zij terugvallen op hun goede contacten met de familie Van Neurenberg²⁸, terwijl De Keyser en Nicolas Stone eveneens een aandeel hadden in een steengroeve op het eiland Portland.²⁹ Hoe belangrijk het gebruik van marmer voor De Keyzers sculpturen was, blijkt ook uit een octrooi dat hij in 1612 bij de Staten-Generaal deponeerde. Het betrof de uitvinding van kunstmarmer.³⁰ Slechts één soort 'marmer' – in feite een zuivere variant Naamse steen, de steen van Mazy-Golzinne – gaat in ieder geval voor grafzerken terug tot de jaren 1550. Dergelijke materialen werden echter ook gebruikt voor de vervaardiging van zwarte plavuizen. Hoe snel deze in de 17de eeuw populair werden blijkt wel uit een uitspraak van een Franse maarschalk, die na een bezoek in 1629 aan Amsterdam opmerkte: 'presques toutes les maisons [etaient] pavées de marbre'.³¹

Export vanuit Amsterdam

De positie van Amsterdam als stapelplaats en de innovatieve architectuur van de stadsfabriek, zorgde ervoor dat ook vanuit andere plaatsen een beroep werd gedaan op de stadsmeesters. Soms betrof het technische opgaven, maar in enkele gevallen ook nieuw te realiseren bouwwerken, zoals de waag van Hoorn, in 1608, naar een ontwerp van Hendrick de Keyser. Pieter van Neurenberg leverde de Naamse steen.³² Met Amsterdam als handelscentrum werden tevens luxe marmers tot ver buiten Holland geëxporteerd. Vooral in Noord-Europa komen we Hollandse handelaren tegen. Hiermee werd als het ware voortgeborduurd op de rol die tot 1585 door Antwerpen was gespeeld. Zo leverde Cornelis Floris een aantal grafmonumenten voor het Oostzeegebied. In steden als Lübeck, Rostock, Wismar en Stralsund treffen we 16de-eeuwse toepassingen van rood marmer uit het Maasland aan.³³ In het eerste kwart van de 17de eeuw zijn dergelijke leveranties vanuit Amsterdam bekend: voor de Fredriksborg van Christiaan iv van Denemarken leverde de schilder Pieter Isaacz in 1618 een marmeren vloer. Deze was oorspronkelijk waarschijnlijk afkomstig van Hendrick de Keyser.³⁴ In dit verband is ook de

²⁷ Zie over albast: W. Dubelaar, 'Albast uit Nottingham. Geologie, winning en verspreiding in de Lage Landen', in *GEA* (2009) 3, pp. 72-77.

²⁸ G. van Tussenbroek, 'Belgisch marmer in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1500-1700)', in *Bulletin KNOB*, 100/2 (2001) pp. 49-71 (60-61).

²⁹ Ottenheim, Rosenberg & Smit (2008) p. 18.

³⁰ Kossmann (1929), cf. G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e – 18e eeuw, met de bespreking van enkele onderwerpen uit de geschiedenis der techniek* ('s-Gravenhage, 1940) p. 121.

³¹ C. Willemijn Fock, 'Werkelijkheid of schijn. Het beeld van het Hollandse interieur in de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst', in *Oud Holland*, 112/4 (1998) pp. 187-247. Uit deze studie blijkt wel dat het door de Fransman geschetste beeld (p. 194) enigszins overdreven lijkt.

³² Van Tussenbroek (2006) pp. 197-199; Ottenheim, Rosenberg & Smit (2008) pp. 101-103.

³³ A. Huysmans, *Cornelis Floris 1514-1575: beeldhouwer, architect, ontwerper* (Brussel, 1996).

³⁴ Willemijn Fock (1998) p. 194.

marmere galerij van de Frederiksborg interessant, weergegeven in plaat xlii van de *Architectura Moderna*. Het ontwerp hiervan werd geleverd door Hans van Steenwinckel de Jonge, die sinds december 1619 koninklijk architect van de Deense koning was. De sculptuur werd verzorgd door Hendrick de Keyser.

Fig. 4.
De marmergalerij van de Frederiksborg (foto Ulrike Schwarz).

Ook iemand als de Amsterdamse steenhandelaar Laurens Sweijs is in dit verband een interessante figuur: in 1619 bracht hij de Gotlandse zandsteen, die moest worden bewerkt voor de galerij van de Frederiksborg naar Amsterdam, terwijl

Christian iv hem een jaar later naar de aartshertog in Brussel stuurde met een verzoek om belastingvrijstelling voor het transport van blauwe hardsteen en rode en zwarte marmers uit de Zuidelijke Nederlanden.³⁵ In 1620 leverde Sweijs een altaar voor de Trefoldighedskirke in Christianstadt, mogelijk vervaardigd door De Keyser.³⁶ Hoe verweven het netwerk van steenhandelaren en bouwondernemers was, blijkt wel uit het feit dat Sweijs een schoonzoon was van stadsmetselaar Cornelis Danckerts. In 1621 was Sweijs betrokken bij een levering van zes blokken marmer voor Willem ii van Neurenberg.³⁷ Sweijs zou vaker handel drijven met of voor Van Neurenberg.³⁸ Uit deze periode zijn ook leveranties van gekleurde marmers uit het Maasland bekend aan Warschau en Königsberg.

II. Documentaire waarde en behoud van natuursteen (20ste eeuw)

Documentaire waarde en behoud

Blauwe hardsteen en Bentheimer zandsteen bleven tot ver in de 19de eeuw de Amsterdamse markt beheersen. Maar hoewel deze soorten natuursteen in grote hoeveelheden in Amsterdam zijn toegepast, blijft natuursteen in verhouding een exoot. Gebouwen bestonden voor het overgrote deel uit baksteen en hout, en het aantal geheel natuurstenen gevels is in verhouding tot de gevels uit baksteen gering. Natuursteen is slechts ter decoratie en als functioneel materiaal gebruikt en in uitzonderingsgevallen als gehele bekleding van een gevel of een gebouw toegepast. Innovatieve decoratie vormt de kern van de architectuur uit het begin van de 17de eeuw.³⁹

Fig. 5.
Herengracht 196, bekleed met blauwe hardsteen (foto auteur).

³⁵ Ottenheim, Rosenberg & Smit (2008) p. 119.

³⁶ J. Roding, *Christiaan IV van Denemarken (1588-1648): architectuur en stedenbouw van een Luthers vorst* (Alkmaar, 1991) pp. 93-94.

³⁷ Stadsarchief Amsterdam, Notarieel Archief (NA) 691 B – 889 (2). Not. J. Warnaeerts.

³⁸ Stadsarchief Amsterdam, NA 724-235. Not. P. Carels & NA 724-388.

³⁹ Ottenheim, Rosenberg & Smit (2008) *passim*; cf. K. De Jonge & K. Ottenheim (eds.), *Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)* (Turnhout, 2007).

Evenals in andere steden, is de documentaire waarde van oorspronkelijk natuursteen voor de stadsgeschiedenis groot. Het opstellen van een frijnslag- en bewerkingschronologie is theoretisch gezien mogelijk, hoewel zich dit in de praktijk door vele latere reparaties en herbewerkingen lastig laat verwezenlijken. Toch kunnen bij bouwhistorisch onderzoek ook in Amsterdam soms verrassingen worden aangetroffen. In Amsterdam worden slechts zelden merktekens op steen gevonden. In de Nieuwe Kerk is een aantal merken gedocumenteerd uit de tijd tussen circa 1400 en 1540, terwijl in de Oude Kerk merken aanwezig zijn, stammend uit de periode tussen 1503 en 1552.⁴⁰ In 2006 werden zandstenen blokken van de stadsmuur aangetroffen onder de aanbouw van de Schreierstoren, een gedeelte dat in 1550 is vernieuwd. Op de blokken waren vier grote merken aangebracht.⁴¹ Ook bleek recent dat de restanten van de 16de-eeuwse Grimnessesluis steenhouwersmerken bevatten.

⁴⁰ Janse & De Vries (1991) pp. 98-99. Het gaat hierbij niet om merken op grafzerken, cf. H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie* (Zwolle, 2004) pp. 449-450.

⁴¹ G. van Tussenbroek, 'De Schreierstoren van binnen en van buiten. Een van de laatste restanten van de Amsterdamse stadsmuring bouwhistorisch onderzocht', in *Bulletin KNOB*, 106/4-5 (2007) pp. 201-214 (208).

Fig. 6.
Steenhouwersmerken op het restant van de Grimnessesluis, 1548
 (foto en bewerking auteur).

Behoud

Gevels werden verbouwd of vernieuwd, aanpassingen in gebouwen doorgevoerd en vooral in het geval van stoepen en openbare plaatsen ontstond na verloop van eeuwen slijtage. Vooral in de 20ste eeuw – toen Amsterdam lange tijd een grote onderhoudsachterstand kende en er vele panden werden afgebroken – gingen veel natuurstenen elementen verloren.

Al vroeg werd echter de praktijk van het herplaatsen toegepast. In 1571 werden in de muur van de stadstimmertuin drie poortjes aangebracht, die omstreeks 1630 zijn hergebruikt. Nadat in 1625 de oude stadstimmertuin werd opgeheven en verplaatst, werden de oude toegangspoorten waardevol genoeg gevonden om te worden hergebruikt in andere delen van de stad. Een van de poorten kwam terecht voor de tot Athenaeum omgebouwde Agnietenkapel in 1631 en voorzien van een nieuw jaartal. Een andere poort werd in 1634 ingezet als toegang tot het Burgerweeshuis.

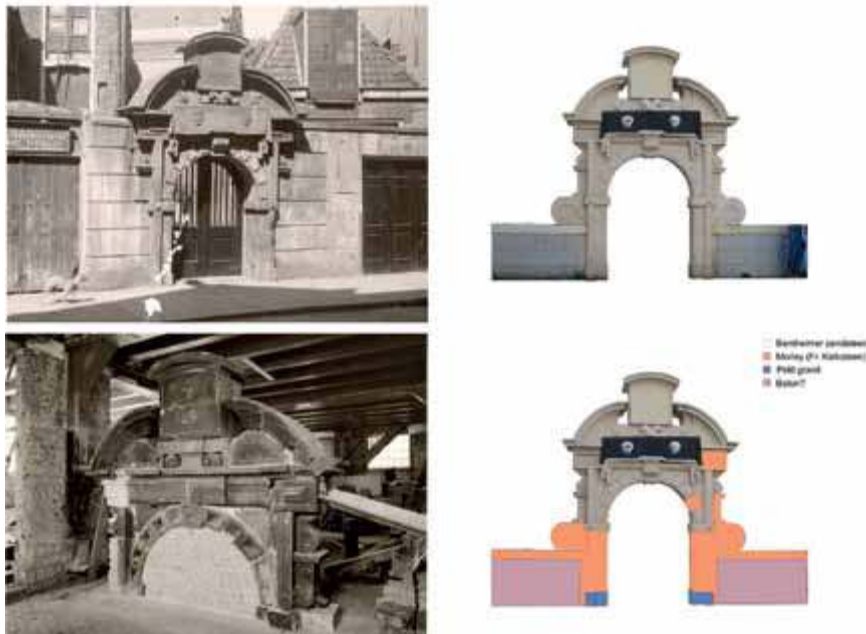

Fig. 7.
De Zuiderkerkhofspoort: a. in juni 1936, b. reconstructie 1969, c. huidige toestand
 (Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam/ bewerking auteur).

Voor de poort van het Zuiderkerkhof – een ontwerp van Hendrick de Keyser – was behoud minder vanzelfsprekend. In 1851 hebben herstelwerkzaamheden plaatsgevonden en in 1884 werd het nogmaals gerestaureerd. Gezien het bedrag van 477 gulden die steenhouwer A. Rinse voor zijn werkzaamheden ontving, werden sommige stukken nieuw gehakt. In 1924 werd het poortje wederom gerestaureerd, maar waaruit de werkzaamheden toen bestonden is niet bekend. In april 1945 werd het – ongeschilderde – poortje opgemeten, gedemonteerd en op het terrein bij de Zuiderkerk opgeborgen. Ten tijde van de metroaanleg in de jaren zestig verhuisde het poortje naar de werf van het Gemeentelijk Bureau voor

Monumentenzorg in Duivendrecht. In 1969 werden de restanten naar het Restauratieatelier Uilenburg gebracht, waar de overgebleven fragmenten zoveel mogelijk in elkaar zijn gezet om inzicht te krijgen in wat er op dat moment nog van over was: de helft van het poortje was verdwenen en vrijwel alle onderdelen waren beschadigd.

Oorspronkelijk waren alle onderdelen van de poort vervaardigd van (Bentheimer) zandsteen, waarvan een deel echter was vervangen. De bestaande onderdelen werden in 1979 aangeheeld en hersteld. Een groot aantal onderdelen (voluten, pilasters, afdekplaten) werd door Hans 't Mannetje nieuw gehakt, niet van zandsteen⁴², maar uit de Franse kalksteen Morley. De keuze voor deze steensoort werd onderbouwd met de gedachte dat deze steen qua structuur de zandsteen het meest benaderde. De afwerking werd gekopieerd van andere stukken, oorspronkelijke zandsteen.⁴³

Fig. 8.
De Nieuwezijds Kapel tijdens de sloop in 1908
(Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam).

Hoewel bij de lotgevallen van de poort van het Zuiderkerkhof al vraagtekens kunnen worden gezet, is het lot van de bouwfragmenten uit de Nieuwezijds Kapel nog veel schrijnender. Deze kapel, waarvan de bouwgeschiedenis teruggaat tot

⁴² Vanwege het zandsteenbesluit van 1951.

⁴³ Notitie, 15 april 2009, op basis van onderzoek door de auteur. Archief Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam.

1346 en die rond 1500 was voltooid, werd in 1908 gesloopt.⁴⁴ Dankzij de architect-
opzichter van de Hervormde Kerk, C.B. Posthumus Meyes, werden zoveel
mogelijk bouwfragmenten bewaard. De 17de-eeuwse toegangspoorten werden
hergebruikt en twee houten tochtportalen werden herplaatst in de Oude Kerk. De
meeste fragmenten kwamen terecht in de opslag van het Rijksmuseum. In de
museumtuin werden zes ingekorte pijlers opgesteld, maar toen het museum na
enkele jaren werd uitgebreid, moesten de fragmenten van de kapel het veld
ruimen, en werden ze overgebracht naar de tuin van de Rijksacademie voor
Beeldende Kunsten. In 1926 werd de collectie opnieuw verplaatst, omdat in dat
jaar de Academie ging uitbreiden. Nu kreeg de gemeente Amsterdam de fragmenten
in bruikleen, 'om ze hier en daar in parken en plantsoenen ter versiering
te plaatsen'. Dit gebeurde echter niet. De stenen werden opgeslagen op het terrein
van de stadskwekerij, met alle gevolgen van dien: zware stukken zakten weg in de
bodem, planten, struikgewas en mos deden hun werk en het gevolg na tien jaar
was een romantische ruïne.

Fig. 9.
Bewaard gebleven fragmenten uit de Nieuwezijds Kapel
(Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam).

Een schoonmaak- en documentatieactie in de jaren 1942-43, gestart om te
voorkomen
dat werkloze architecten in Duitsland tewerk gesteld zouden worden,
voorkwam de definitieve ondergang. Na de oprichting van het Gemeentelijk
Bureau Monumentenzorg in 1953 werden de fragmenten overgebracht naar de

⁴⁴ R. Glaudemans & J. Smit, 'Ende men maecter een capel'. Een andere kijk op de architectuur- en
bouwgeschiedenis van de Kapel ter Heilige Stede', in *Maandblad Amstelodamum*, 94/4 (2007) pp. 19-31.

nieuwe bouwfragmentenwerf op het terrein van de voormalige synagoge in de Nieuwe Uilenburgerstraat. Aanvragen door particulieren of instelling om fragmenten te mogen gebruiken werden afgewezen. In 1947 verklaarde de hervormde kerkenraad – nog steeds eigenaar van de brokstukken – dat die niet aan het Gezelschap van de Stille Omgang mochten worden afgestaan, die er een waardige herinnering aan de Heilige Stede mee had willen verwezenlijken. Het Gezelschap was namelijk katholiek. Maar ook het principe, dat de verzameling niet uit elkaar mocht vallen, vormde een belangrijke overweging.

Fig. 10.
Zuilfragmenten in het plantsoen aan de J. Drijverweg
(Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam/ Han van Gool).

Dertig jaar later, in 1977, werd echter alsnog besloten enkele fragmenten naar Amsterdam Noord over te brengen, om een romantisch wandelparkje te creëren, als reactie op de 'kille hoogbouw rondom'. In 1985 werd een ruim zeven meter hoge Mirakelkolom op het Rokin neergezet, op de plaats waar tot 1908 de kapel had gestaan.⁴⁵

Het waren de laatste oprispingen van de collectie: in 1987 verkocht de huurder van de werf een aanzienlijk deel van de fragmenten aan antiquairs. Er volgde een politieke rel, de gemeente maakte zich boos over de culturele uitverkoop, maar na

⁴⁵ De kolom is momenteel opgeslagen vanwege de aanleg van de Noord/ Zuidlijn.

tachtig jaar viel hiermee wel het doek voor de collectie bouwfragmenten, die door verschillende generaties was gekoesterd, in de hoop er ooit een zinvolle bestemming aan te kunnen geven.⁴⁶

Dat ongebruikte fragmenten uiteindelijk het lot van de Nieuwe Zijdskapel treffen is wrang, maar niet onbegrijpelijk. Met vooruitziende blik had de hoofdinspecteur van het Gemeentelijke Bouw- en Woningtoezicht, Eelke van Houten, zich daarom al in de jaren 1910 ingezet voor het behoud van historische geveltoppen van gesloopte Amsterdamse woonhuizen.⁴⁷

Het verdwijnen van historische bebouwing – in het kader van de zogenaamde ‘krotopruiming’ van onbewoonbaar verklaarde huizen – en daarmee ook van belangrijke natuursteenonderdelen, was Van Houten een doorn in het oog. In 1915 haalde hij zijn eerste succes, met het herplaatsen van een geveltop op het nieuwbouwpand Haarlemmerdijk 142. Na een lange strijd, waarbij Van Houten een stijlzuivere gevel wenste en de opdrachtgever een pand in art-deco stijl, kwam een hybride compromis tevoorschijn, met een eigentijdse pui, Franse balkons en een 18de-eeuwse geveltop.⁴⁸

Fig. 11.
De natuurstenen onderdelen van Weesperstraat 86, na sloop
(Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam).

Ook bij andere panden ging het zo: de krotopruiming leidde ertoe dat er steeds meer geveltoppen beschikbaar kwamen en na 1924 werden er enkele honderden toppen herplaatst. Toppen die niet konden worden geplaatst kregen een plaats in

⁴⁶ Bij het voorgaande is dankbaar gebruik gemaakt van J. Smit, ‘Stenen des aanstoots. Van heilige hostie tot historische horror’, in J. Gawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam. Monumenten & Archeologie* 5 (Amsterdam, 2006) pp. 21-31.

⁴⁷ Walther Schoonenberg heeft vanaf mei 1999 in het blad *Binnenstad*, een uitgave van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad, met enige regelmaat artikelen geschreven over het herplaatsen van natuurstenen geveltoppen.

⁴⁸ Zie over Van Houten uitgebreider V. van Rossem, ‘Moderne architectuur in de schaduw van het modernisme’, in *Bulletin KNOB*, 107/4 (2008) pp. 138-146.

de tuin van het Stedelijk Museum, die in 1942 gedeeltelijk tot openbaar plantsoen werd bestemd. Bij een inventarisatie van de fragmenten in 1947 bleek dat ongeveer tachtig procent als verloren moest worden beschouwd.⁴⁹

De modernisten was het herplaatsen van geveltoppen al voor de oorlog een gruwel: zij weigerden 'met lippenstift en poederdoos' te werken'.⁵⁰ Zij namen de architectuur van de 'Van Houtenpanden' nauwelijks serieus, maar wisten deze voorlopig niet tegen te houden.

Fig. 12.
Weesperstraat 86 met herplaatste top, opname circa 1960
(Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam).

⁴⁹ G. Brinkgreve, 'Tussen geveltop en stoep', in *Alarm in Amsterdam of Het lot der oude binnensteden* (Amsterdam, 1956) pp. 44-56 (45).

⁵⁰ Uitspraak van Ben Merkelbach, geciteerd bij van Rossem (2008) p. 141.

Ook in de Weesperstraat sierde een 18de-eeuwse top een pand dat verder in de Amsterdamse Schoolstijl was ontworpen. Maar hier namen de modernisten na de Tweede Wereldoorlog wraak. Van Houten, die het allemaal nog meemaakte en pas in 1970 op 97-jarige leeftijd stierf, moest toezien hoe het pand met zijn herplaatste top aan de slopershamer ten prooi viel. De bouwfragmenten zijn sinds die tijd zoek.

Besluit

Nadat er ook in de jaren zeventig en tachtig regelmatig geveltoppen werden herplaatst, volgde een piek na de tentoonstelling *De verdwenen stad* in 1993/94. Het laatste voorbeeld stamt uit 2006, bij de ingrijpende restauratie van het zwaar vervallen pand Warmoesstraat 18. De geheel onttakelde en niet monumentwaardige achtergevel moest uit constructief oogpunt worden gesloopt, waarna een nieuwe gevel met een 18de-eeuwse geveltop werd gebouwd. Deze top was afkomstig van een huis aan de Prins Hendrikkade 38, om de hoek, dat al in de 19de eeuw was gesloopt en herbouwd, zij het met de oude top. In de jaren tachtig van de 20ste eeuw werd ook dat pand gesloopt, echter met voorwaarde dat voor de geveltop een nieuwe bestemming zou worden gezocht. Dat gebeurde dus uiteindelijk in 2006. Dit recente voorbeeld geeft nog maar eens aan hoe actueel de problematiek van zwervende bouwfragmenten is.⁵¹ Gelukkig maken deze problemen in Amsterdam slechts een klein deel uit van het monumentenwerk: veruit de meeste geveltoppen, stenen en andere natuurstenen elementen bevinden zich daar waar zij thuishoren; namelijk op hun oorspronkelijke plaats. En gesloopt, zoals in het verleden, wordt er nauwelijks meer.

⁵¹ Bureau Monumenten & Archeologie beschikt over een uitgebreide documentatie van natuursteenfragmenten, samengesteld door Theo Rouwhorst.

Fig. 13.
De achtergevel van Warmoesstraat 18 met de herplaatste top, opname oktober 2009
(Bureau Monumenten & Archeologie/ Michel van Dam).

Om echter te proberen de onverhoopt tot wees geworden fragmenten te beheren, en nadien weer een zinvolle plaats te geven, is in 2007 wederom een monumentenwerf opgericht, met steun van het Amsterdamse stadsdeel Centrum.⁵² Op die manier wordt er aandacht besteed aan een kwetsbare, maar belangrijke bouwhistorische bron voor kennis van de totstandkoming van ons cultuurhistorisch erfgoed. De steen vertelt een verhaal over politieke ontwikkelingen, contacten tussen handelaren en handelsgebieden en over esthetische opvattingen in het verleden. Maar tevens over de omgang met het historische erfgoed, door latere generaties.

⁵² Cf. Bureau Monumenten & Archeologie/J. Kwast, *Haalbaarheidsonderzoek werf historisch bouwmetaal* (Amsterdam, 2003).